

آداب اخلاقی ازدواج و طلاق با تأکید بر آیات و روایات

اعظم یکتاپور تهرانی^۱

چکیده

ازدواج بزرگترین و مهمترین حادثه زندگی هر انسانی است که موفقیت یا شکست در آن برای هریک از زوجین سرنوشت ساز خواهد بود. تأثیر خانواده بر رشد، تعادل و شکوفایی افراد جامعه به حدی است که هیچ صاحب نظری نمی تواند آنرا انکار کند. اسلام نیز به عنوان یک دین فطری، احکام آن بر مبنای طبیعت انسان بنا گذاشته شده است، لذا با رعایت موازین و دستورات فردی و مشترک به دنبال آنست که خانواده مستحکم را بنا گذارد. ازدواج و طلاق دارای وجوه اخلاقی ویژه ای بوده که از مهمترین وجوه اخلاقی ازدواج می توان به ارضای گرایش های غریزی، حفظ عفت، رشد و تکامل، محبوبترین بنا و ... اشاره نمود. آداب اخلاقی در ازدواج گاه مخصوص به زنان و گاهی مختص به مردان و گاهی نیز مشترک می باشد. همچنین صلح و گذشت، مشاوره، مراجعه به حاکم، نیکوکاری در طلاق و ... از وجوه اخلاقی طلاق به شمار می رود.

این مقاله به روش بررسی اسناد و مدارک کتابخانه ای بوده که به بررسی این وجوه در دو مقوله ی مذکور می پردازد.

کلید واژه ها: ازدواج، طلاق، خانواده، اخلاق دینی، آثار ازدواج، آثار

طلاق

طرح مسأله

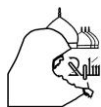
از مهمترین پایگاه های فرهنگی و تربیتی که نسبت به دیگر پایگاه ها نقش کلیدی دارد و باید مورد توجه جدی قرار گیرد، کانون مقدس خانواده است که می تواند با آراسته شدن به ارزشهای قرآنی، تأثیر شگرف در جامعه داشته باشد. و ازدواج خجسته ترین ارتباط بین زن و مرد می باشد که به شکل گیری خانواده می انجامد. ازدواج کشتی ایمنی است که انسان را در میان تلاطم رویدادهای زندگی به آرامش می رساند.

و با اجرای دستورات نجات بخش اسلام پیرامون ازدواج و ارزش های اخلاقی مشکلات آنان را به حداقل می رساند، و به عبارتی حقوق و مسئولیت های متقابل آنها را با توصیه های الزامی و اخلاقی فراوان مورد تاکید قرار می دهد.

اگر اعضای خانواده به وظایفی که از سوی خداوند برای آنها تعیین شده چه فردی و چه اجتماعی، عمل نمایند تمام مشکلات پیش روی آنها برطرف خواهد شد و از گمراهی ها و سرگردانی ها نجات خواهد یافت. چراکه این وعده رسول گرامی اسلام صلی الله علیه و آله و سلم است که فرمود: «من دو چیز گرانبها را در میان شما به امانت می گذارم که اگر به آن چنگ بزنید هرگز گمراه نخواهید شد.»

این نوشتار به استناد به قرآن و سخنان ارزشمند اهل بیت علیهم السلام و معارف اسلامی آنها به زوجهای جوان در زمینه های اخلاقی کاربردی و خانواده قرآنی عرضه می دارد.

تا براساس عمل به دستورات قرآن بتوانند سعادت دنیا و آخرت را تأمین و رضایت خداوند را بدست آورند.

آداب اخلاقی ازدواج

ازدواج دارای آداب ویژه اخلاقی است و می تواند گاهی به صورت اختصاصی به مردان و زنان و گاهی مشترک میان آنها مطرح گردد.

ازدواج

اساس پیوند میان زن و مرد، سفارشی و تحمیلی نیست، بلکه به گونه ای است که طبیعت بشری و حتی طبیعت حیوانی، آن را با رساترین وجه، توجیه و بیان می کند. و از آنجاکه اسلام دین فطرت است، طبعاً ازدواج را روا دانسته است.

وجود نسل که از اهداف و مقاصد طبیعت است، خود یگانه عامل این پیوند است.

این پیوند که در قالب ازدواج درآمد، اسلام آن را از درهم آمیختگی های بی بندوبار و از صرف نزدیکی کردن، بیرون آورده و شکل ازدواج توأم با تعهد به آن داده است (طباطبایی، ۱۳۹۵، ص ۹۷) ازدواج اتّصالی است شرعی میان زن و مرد برای برخورداری از همه لذائذ جسمانی و روحانی در مرز مشروعیت و حفظ اعتدال مزاجی و سلامت بدنی و روحی و امتداد نسل برای حفظ نوع و نظم اجتماع. در شریعت مقدس اسلام، هدف عالی از ازدواج، تنها تسکین غریزه و انگیزه نیست. ازدواج همچون کشت باغی بارور و سایه دار است که انسان را در میان تلاطم این همه رویدادهای زندگی باید آرامش بخشد. (کمالی، ۱۳۸۸، ص ۸۳) پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله و سلم فرمود: «زنشویی سنت من است، هرکس فطرت و روش مرا دوست دارد، باید به سنت من عمل کند.» (فیض کاشانی، بی تا، ج ۳، ص ۵۴).

فصلنامه علمی

شماره دهم / پاییز ۱۳۹۸

۹۴

آثار و نتایج ازدواج

ازدواجی که در سایه مقررات و قوانین، بصورت مشروع صورت می گیرد دارای آثار و فوایدی است که اهم از آنها بقرار زیر هستند.

۱- ارضای گرایش های غریزی

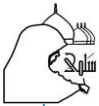
آدمی دارای غرایز متعدد و از جمله غریزه جنسی است. میل به ارضای آن زمینه را برای گرایش زن و مرد نسبت به هم فراهم می کند. این گرایش و آن اشباع طلبی امری ضروری و حتمی است زیرا موجبی برای ایجاد پیوند، عاملی برای فراهم آمدن زندگی مشترک و تشکیل خانواده است. البته گرایش طرفین نسبت به هم و ارضای آن خواسته باید بر مبنای صحیح باشد، تا در خدمت طرفین و جامعه انسانی قرار گیرد. و تنها راه اشباع همه جانبه جنسی ازدواج مشروع و قانونی است. (قائمی، ۱۳۶۸، ص ۱۹)

۲- حفظ عفت و مصونیت از گناه

در اثر ازدواج غریزه جنسی که یکی از نیرومندترین غرایز انسانی است در مسیر طبیعی خود قرار می گیرد و از انحراف و گناه مصونیت پیدا می کند. غریزه جنسی که در وجود هر انسانی نهفته است غریزه بسیار نیرومندی است که اگر درست هدایت شد و در مسیر واقعی و طبیعی قرار گرفت نه تنها زیان ندارد بلکه فوائد فراوانی هم بر آن مترتب می شود. ولی اگر وسیله مشروع برایش فراهم نشد ممکن است انسان را از مسیر طبیعی خارج سازد و به گناه و انحراف آلوده سازد. و تنها وسیله طبیعی و مشروع ارضاء این غریزه، ازدواج و تشکیل خانواده است. (امینی، ۱۳۸۴، ص ۲۴)، پیامبر گرامی اسلام صلی الله علیه و آله و سلم فرمود: «مَنْ أَحَبَّ أَنْ يَلْقَى اللَّهَ طَاهِرًا مُطَهَّرًا فَلْيَلْقَهُ بِزَوْجَةٍ» هرکس که می خواهد پاک و پاکیزه خدا را ملاقات نماید باید ازدواج کند. (طبرسی، ۱۴۰۸، ج ۱۴، ص ۶)

۳- رشد و تکامل شخصیت

از آثار مهم ازدواج، رشد و شخصیت و کمال معنوی زن و مرد است. از جنبه معنوی، در کلمات اولیای دین علیهم السلام تصریح شده است که فرد با ازدواج نیمی از دین خود را کامل می کند (حرعاملی، ۱۹۹۱، ج ۱۴، ص ۵) و ارزش اعمال او چندین برابر افراد مجرد می شود (همان، ص ۶-۷) از

جنبه دیگر فرد با ازدواج کردن اخلاق و عفت خود را بهتر حفظ می کند» هو اغض للبصر و اعفّ للفرج و اکفّ و اشرف» (طبرسی، ۱۴۰۸، ج ۱۴، ص ۱۵۴) تعبیر لباس بودن زن و شوهر برای یکدیگر به حفظ هریک از آنها توسط دیگری از مفسد اخلاقی و آلودگی های جنسی اشاره دارد. (طباطبایی، ۱۳۷۴، ج ۳، ص ۴۴) همین مسئله نه تنها درجه معنوی فرد را بالا می برد، بلکه به نوعی شخصت او را رشد می دهد.

اگر فرد ازدواج نکند، ممکن است در اثر فشار نیازهای جنسی به رفتارهای خلاف اخلاق کشیده شود.

۴- محبوب ترین بنا

بنای تشکیل خانواده در اسلام محبوب است. تا آنجاکه هیچ سازمان و بنایی نزد خداوند محبوب تر از آن نیست.

لذا پیامبر گرامی اسلام صلی الله علیه و آله و سلم می فرماید: «ما بنی فی الاسلام احب الی الله من التزویج» نزد خداوند هیچ بنایی محبوب تر از خانه ای نیست که از طریق ازدواج آباد گردد. (طبرسی، ۱۴۰۸، ج ۱۴، ص ۱۵۳)

۵- ازدواج عامل سلامت روان

ازدواج علاوه بر ارضای نیازهای زیستی، در ابعاد روان شناختی زن و مرد نیز تأثیر بسیار دارد.

انس و پیوند بین زن و شوهر و دل بستگی بین آنها (روم، ۲۱) که در قرآن تاکید شده، زمینه برآورده شدن بسیاری از نیازهای روانی دیگر است. دوست داشته شدن و تمجید شدن، عزت نفس هریک از زن و مرد را افزایش می دهد. همین رابطه و دوستی به شادی و رضایت آنان می انجامد. تأثیر ازدواج بر شادی در فرهنگ های مختلف مشاهده شده است. (آرگیل، ۱۳۸۲، ص ۱۲۹-۱۲۸) همدردی و درک یکدیگر، توجه و تعهد زمینه ای برای حمایت روانی بسیار موثر ازدواج و روابط خانوادگی فراهم می کند، بطوری که مرگ

یکی از همسران، گسست خانوادگی و ضربه به رابطه زوجین، بیشترین احساس تنیدگی را برای آنان به دنبال دارد. (دیپماتئو، ۱۳۷۹، ج ۲، ص ۵۵۳).

۶- وسیله برای حفظ بشر

« نَسَائِكُمْ حَرِّثَ لَكُمْ فَاتُوا حَرِّثَكُمْ اَنْتِي سِئْتُمْ و قدموا لانفسِكُمْ و اتقوا الله و اعلموا انکم ملاقوه و بشر المومنین » زنان شما مرکز بذر افشانی شما هستند. شما هرزمان بخواهید می توانید با آنها آمیزش کنید (ولی سعی کنید از این فرصت طبیعی بهره ای ببرید و با پرورش فرزندان صالح اثر نیکی) برای خود از پیش بفرستید، و از خدا بترسید و بدانید که او را ملاقات خواهید کرد و به مومنان بشارت ده» (بقره، آیه ۲۲۳) در این آیه زنان تشبیه به مزرعه شده اند، ممکن است این تشبیه برای بعضی در مورد زنان سنگین باشد، که چرا اسلام درباره نیمی از نوع بشر چنین بیان کرده است در حالیکه نکته باریکی در این تشبیه نهفته است، و در حقیقت قرآن می خواهد با این بیان ضرورت وجود زن را در اجتماع انسانی مجسم کند، که زن یک وسیله اطفاء شهوت نیست، وسیله ای است برای حفظ نوع بشر؛ همانطور که انسان برای ادامه زندگی به تغذیه نیاز دارد و بدون کشت و زرع مواد غذایی، حیات او تامین نمی شود، همچنین برای ادامه نوع خود نیز نیازمند به وجود زن است. (مکارم، ۱۳۶۸، ج ۲، ص ۹۶)

۷- زمینه سازی برای تربیت فرزند

در اسلام وجود فرزند صالح، برای پدر و مادر یک عمل صالح محسوب می شود که در سعادت دنیا و آخرت آنها موثر خواهد بود. وجود فرزند، پدر و مادر را دلگرم و هدفدار می کند به زندگی صفا و حرکت و رونق می دهد. وجود فرزند یکی از ثمرات ازدواج است، و به همین جهت تولید نسل در احادیث بعنوان یکی از اهداف یاد شد است.

رسول خدا صلی الله علیه و آله و سلم فرمود: « مایمنع المومن ان یتخذ اهلاً لعلّ الله یرزقه نسمه تثقل الارض بلا اله الا الله » چه مانع دارد که مومن برای خودش همسری اختیار کند، شاید خدا فرزندی به او عطا کند که با

گفتن کلمه لا اله الا الله زمین را سنگین نماید. (طبرسی، ۱۴۰۸، ج ۱۴، ص ۳)، همچنین فرود: «تناکوحوا تکثروا فانی اباهی الامم یوم القیامه ولو بالسقط» تزویج کنید تا صاحب فرزند شوید و بر تعداد شما افزوده شود زیرا من در قیامت با امتهای دیگر بوسیله کثرت شما مباحثات می کنم، حتی بوسیله فرزندی که ساقط شده است. (مجلسی، ۱۹۸۳، ج ۱۰۳، ص ۲۲۰).

۸- عامل تکمیل دین

ازدواج غیر از ایجاد نظم در زندگی، وسیله ای برای حفظ و تکمیل دین است. به این دلیل که ازدواج تکمیل کننده ایمان است که به وسیله آن بسیاری از گناهان از وجود آدمی ریشه کن می شود و راه برای سعادت‌مندی او از هرسو فراهم می گردد. لذا رسول اکرم صلی الله علیه و آله و سلم فرمودند: «مَنْ تَزَوَّجَ فَقَدْ أَحْرَزَ نِصْفَ دِينِهِ» هرکس ازدواج کند نیمی از دینش را باز یافته است. (حرعاملی، ۱۹۹۱، ج ۲۰، ص ۱۷).

خصوصیات اخلاقی مشترک میان همسران

از ابتدای پیدایش انسان بر روی کره زمین، همواره زنان و مردان، با تشکیل کانونی خانواده، عمری را در کنار یکدیگر گذرانیده و فرزندان در دامان پرمهر خویش پرورانده و از این جهان رخت بر بسته اند. کوشش مصلحان جامعه- خصوصاً پیامبران خدا- این بوده است که نظام خانواده یک نظام مستحکم و پایداری باشد و هیچ عاملی نتواند این کانون سعادت را متلاشی گرداند. لذا زن و مرد باید مزین باشند به برخی صفات اخلاقی که در روابط مناسب اعضای خانواده و تعالی آن موثر است. برخی از این صفات را بررسی می کنیم.

۱- صداقت

صداقت از صفات بسیار موثر در روابط خانواده است که زمینه اعتماد و برقراری رابطه به شمار می رود. صداقت در تحلیل روان شناختی به گفتار و

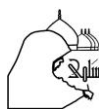

رفتاری اطلاق می شود که فرد انگیزه و قصدی مغایر با مفاد گفتار و رفتارش نداشته باشد، به بیان دیگر، فرد با صراحت و رو راستی و وضوح صحبت می کند. هنگامی که فرد در ارتباط کلامی یا بدنی صداقت نداشته باشد، ارتباطی متعارض یا دوسطحی برقرار می شود، به گونه ای که مفاد سخن فرد چیزی است و بقیه وجود او چیزی دیگر را بیان می کند، یا انگیزه و قصد او امر دیگری است. (ستیر، ۱۳۷۰، ص ۷۸) عدم صداقت در زن یا شوهر، فضای خانواده را با بی اعتمادی و بدبینی می کشاند و زمینه اختلاف را فراهم می کند. اولیای دین علیهم السلام به دلیل تاثیر دروغگویی در تخریب اعتماد در روابط بین فردی، بر صداقت و دوری از دروغ بسیار تاکید دارند (مجلسی، ۱۹۸۳، ج ۶۹، ص ۲۵۴) و ملاک ایمان مردم را راستگویی اعلام می کنند (نحل، آیه ۱۰۵) راستگویی زمینه اعتماد مقابل و در نتیجه، رابطه دوستانه و صمیمی را فراهم می کند (آمدی، ۱۳۷۳، ح ۱۱۰۳۸) بنابراین برای بالندگی و سلامت روابط در خانواده، باید روابط کلامی و بدنی به صورت مستقیم روشن و صریح باشد.

۲- خوش بینی

خوش بینی از صفات اخلاقی موثر در خانواده و بر اعتماد متقابل استوار است.

گمان نیکو نسبت به یکدیگر، نسبت به مسائل زندگی و نسبت به خداوند در سلامت خانواده نقشی مهم دارد. در زندگی خانوادگی خوش بینی در پیشگیری و حل بسیاری از مشکلات موثر است (سالری فر، ۱۳۸۹، ص ۱۱۸) اعضای خانواده در سایه اعتماد متقابل می توانند در جهت دوری و بدگمانی و ایجاد خوش بینی در یکدیگر تلاش کنند. در متون دینی بر خوش بینی نسبت به برادران دینی و تفسیر و تعبیر رفتار آنها به بهترین وجه تاکید (کلینی، ۱۳۷۵، ج ۲، ص ۲۶۹) و به صراحت از افراد خواسته شده از بدگمانی دوری کنند (حجرات، آیه ۱۲) زیرا برخی گمانها گناه است و ضمن خارج کردن فرد از محدوده مجاز دینی، زمینه رفتار و گفتارهای نامناسب در

حق دیگران را پدید می آورد. (کلینی، ۱۳۷۵، ج ۲، ص ۲۶۵) در خانواده نیز زن و شوهر باید از بدگمانی نسبت به هم خودداری کنند. قضاوت و گمان نسبت به افراد باید براساس مدارک معتبر و علم باشد و بدون تحصیل علم، اعضای خانواده باید به خوش بینی نسبت به هم روی آورند.

۳- صبر

بردباری و تحمل در برابر مشکلات خانواده، لازمه رویارویی مناسب و حل مشکل است. در صورتی که اعضای خانواده با مشکلات عادی دچار تنش می شوند، آسیب پذیری آنها در بروز اختلافات امری اجتناب ناپذیر است. صبر از مهم ترین صفات نفسانی و بازدارنده این مشکلات است و در متون اسلامی اصل و رکن ایمان محسوب شده است (نهج البلاغه، حکمت ۸۲) زیرا فرد ناتوان از مهار خویش ممکن است در رویارویی با مشکلات نه تنها دیگران را به دشواری افکند، بلکه همه باورهای دینی خود را نیز با تشکیک روبه رو سازد «فانه لادین لمن لا صبر له» (مجلسی، ۱۹۸۳، ج ۴۸، ص ۹۲) در حالیکه فرد با صبر می تواند به موفقیت برسد، هرچند در زمانی طولانی باشد.

۴- ایمان و دینداری

ایمان و دینداری از مهمترین و ضروری ترین اموری است که باید در انتخاب همسر مورد عنایت قرار گیرد، زیرا دو همسر که می خواهند یک عمر باهم زندگی کنند تحت تاثیر عقاید و افکار و عقاید و رفتار و اخلاق یکدیگر نیز قرار خواهند گرفت.

همسر دیندار همسرش را به دینداری و تقوا و اخلاق نیک و عمل صالح و ترک گناه تشویق و ترغیب می کند و در پیمودن صراط مستقیم دیانت و پرورش و تکمیل نفس بهترین یار و مددکارش خواهد بود. برعکس یک همسر بی ایمان و بی تقوا همسرش را به بدی و گناه خواهد کشید (امینی، ۱۳۸۴، ص ۱۰۰) حضرت صادق علیه السلام می فرماید: اگر مرد با زنی برای جمال

یا مالش ازدواج کند به همین امر واگذار می شود ولی اگر برای دیندار بودن با او ازدواج کند خدا مال و جمال را نیز نصیبش می گرداند. (وسائل، ۱۴۰۸، ج ۱۴، ص ۳)

۵- دوستی، محبت و عشق

یکی از نیازهای اساسی و مهم آدمی را نیاز به محبت ذکر کرده اند، آدمی در هر سن و مرحله ای از حیات خویش به محبت احتیاج دارد و علاقه من است که دیگران او را دوست بدارند و از آنان مهر و محبت ببیند. یکی از راههای مهم و موثر ابراز محبت برقراری دوستی بین زن و مرد ازدواج است. آثار محبت و تبدیل آن به عشق و علاقه وافر و همبستگی عمیق روانی و عاطفی، پیوند زن و مرد را تحکیم بخشیده، فضای خانواده را به فضایی صمیمی، گرم، پرطراوت، شاداب و بالنده مبدل می کند. محبت کردن و محبت دیدن، رضایت خاطر پدید می آورد و تعادل روانی زن و مرد را ممکن می سازد. (استادان طراح جامع آموزشی خانواده، ۱۳۸۰، ص ۱۱۸).

۶- عفو و گذشت

در روابط دو همسر، اختلاف نظریه هایی بوجود می آید که اگر قرار باشد بخشش و گذشت به میان نیاید و کدورت های بوجدآمده را از بین نبرد، و زن و مرد مسایل پیش آمده را در ذهن و دل خود نگه دارند و پیوسته با آنها کلنچار بروند و رشدشان دهند، روح خود را می خراشند و سلامت روابط خانوادگی را می گیرند و زندگی را تیره می سازند.

رسول خدا صلی الله علیه و آله و سلم فرمود: «علیکم بالعفو فان العفو لایزید الا عزاً فتعافوا یُعزِّکم» بر شما باد گذشت، زیرا که گذشت، جز بر عزت بنده نمی افزاید، پس از یکدیگر گذشت کنید تا خداوند شما را عزت بخشد. (حرعاملی، ۱۹۹۱، ج ۸، ص ۵۱۹)

۷- پرهیز از عیب جویی

پوشاندن عیب همدیگر و پرهیز از هرگونه عیب جویی در زندگی مشترک، لازمه درک یکدیگر و تلاش مشترک

برای دستیابی به اهداف زندگی است و آشکار ساختن عیب همدیگر سبب فروپاشی روابط سالم و مفاهمه دو شریک زندگی می شود. یکی از راه های سالم ماندن انسان از این خصلت خطرناک ترک کردن هرگونه جست و جوی عیب های دیگران و مشغول شدن به اصلاح عیب های خویش می باشد. پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله و سلم می فرماید: «طوبی لمن منعه عیبه عن عیوب المومنین من إخوانه» خوشا به حال آن کس که عیب خودش، او را پرداختن به عیب های برادر مومن اش باز دارد. (مجلسی، ۱۹۸۳، ج ۷۷، ص ۱۲۶).

۸- تاکید بر مدارا و حسن خلق

«رفق و مدارا بر چیزی قرار نگرفت، مگر آنکه به زیبایی اش افزود، و از چیزی گرفته نشد، مگر آنکه بد جلوه اش نمود» (پایدار، ۱۳۷۶، ص ۷۰۲) حسن خلق از سعادت شخص است و بدخلقی از بدبختی او (طبرسی، ۱۴۰۸، ج ۸، ص ۴۴۷)، سهل گیر باشید نه سخت گیر؛ و گشاده رو باشید نه سبب نفرت (کلینی، ۱۳۷۵، ج ۲، ص ۱۱۰).

ویژگی اخلاقی مختص به مردان در روابط با همسران

از نظر اسلام حقوق و وظایف برای هر یک از زوجین متفاوت و گوناگون است. به عبارت دیگر اسلام حقوق زن و شوهر را در زندگی، زناشویی همانند و هم فرم نمی داند، برای آن تفاوتی قائل است. منشاء و راز این تفاوت ها وضع طبیعی زن و شوهر، ساختمان و خصایص جسمانی و روانی آنان، با در نظر گرفتن مصالح اجتماعی است. لذا برای هر یک ویژگیهای خاص در نظر گرفته شده است که به برخی از آنها اشاره می شود.

۱- سخاوت

سخاوت و روحیه گشاده دستی از صفات بسیار موثر اعضای خانواده به ویژه مرد است (حرعاملی، ۱۹۹۱، ج ۱۴، ص ۱۸) بدترین مردها، بخل ورزند (همان) از آن جاکه معمولاً مردان مسئولیت اقتصادی خانواده را برعهده دارند، بخل ورزی آنها شرایط رفاهی خانواده رادشوار می کند، بحدی که گاه

اعضای خانواده آرزوی مرگ پدر خانواده را در دل می گذرانند» ینبغی للرجل ان یوسع علی عیاله لئلا یتمتوا موتہ» (همان، ج ۱۵، ص ۲۴۹)
بخل در کلمات اولیای دین علیهم السلام در بردارنده همه عیوب زشت دانسته شده «البخل جامع مساوی العیوب» (نهج البلاغه، حکمت ۲۳۴).

۲- رعایت حقوق زن

خداوند حقوقی برای زن برعهده شوهر قرار داده است، و مردان را مکلف به ادعای این حقوق نموده است. (بقره، آیه ۲۲۸) و آنان را از هرگونه سختگیری بر زنان منع کرده است (نساء، آیه ۱۹).

۳- احترام و محبت به زن

احترام نقش بسیار مهمی در سلامت خانواده دارد، هرچه احترام و محبت به یکدیگر عمیق تر و گسترده تر باشد، زندگی خانوادگی از آرامش، لذت، توانایی و رشد بیشتری برخوردار خواهد بود، حفظ حرمت زنان و اظهار محبت به آنان از توصیه های خداوند به مردان است (نساء، آیه ۱۹) امام صادق علیه السلام فرمود: «هرکس محبتش به ما اهل بیت زیاد شود، محبت او به زنش زیاد می شود» (مجلسی، ۱۹۸۳، ج ۶۶، ص ۲۷۸) و همینطور فرمودند: «هرگاه عشق و علاقه مردی به همسرش زیاد می شود بر ایمان او افزوده می شود.» (طبرسی، ۱۹۷۲، ص ۱۹۷).

۴- پرهیز از خشونت با زن

اعمال خشونت در خانواده، از زشت ترین و نکوهیده ترین بدرفتاری هاست؛ چیزی که زندگی را تیره و تار و روابط زناشویی را غمبار و دوستی ها را به دشمنی، و نزدیکی ها را به دوری تبدیل می کند. پرهیز از خشونت و سختگیری نکردن با زنان از توصیه های خداوند به مسلمانان است. (نساء، آیه ۱۹) امیرمومنان در مورد زنان فرمودند: زنان امانت الهی نزد شما هستند، پس به آنان آسیب و زیان نرسانید و بر ایشان سخت نگیرید و عرصه را بر آنان تنگ نکنید. (طبرسی، ۱۴۰۸، ج ۱۴، ص ۲۵۱).

۵- محافظت خانواده از انحراف

یکی از رسالت های مهمی که خداوند بر عهده مومنان، خصوصاً سرپرست خانواده نهاده محافظت از آنها در برابر انحرافات و گمراهی هاست (تحریم، آیه ۶) و یکی از صفات ارزشمندی که می تواند مردان را در محافظت از همسر و خانواده خویش یاری رساند، غیرت می باشد مردان، باغیرت، آنچنان از همسر و ناموس خویش محافظت می کنند که به هیچ وجه، اجازه نمی دهد چشم نامحرمان و هوس بازان به ناموس آنها بیفتد (عیسی زاده، ۱۳۹۴، ص ۸۱) در این رابطه امام صادق علیه السلام فرمود: «ان الله غیور حرم الفواحش ظاهرها و باطنها» خداوند غیرتمند است و هر صاحب غیرت را دوست دارد و از غیرت خداست که اعمال زشت و فحشا را در ظاهر و باطن حرام فرموده است.» (حرعاملی، ۱۹۹۱، ج ۷، ص ۱۰۸).

۶- خودآرایی مرد برای زن

مرد وظیفه دارد خود را برای همسر بیاراید، لباس زیبا و مورد علاقه همسر را تهیه کند و بپوشد. زیرا همانگونه که مرد طالب زیبایی و آراستگی زن است زن نیز همین خواسته را از شوهر خود دارد اگرچه آنان به زبان نیاورند.

امام کاظم علیه السلام فرمود: آمادگی و خودآرایی مرد موجب افزایش عفت و پاکدامنی زن است. بسیاری از زنان بدین جهت آلوده شده اند که شوهرشان خود را نیاراسته اند (قائمی، ۱۳۶۸، ص ۱۶).

ویژگی اخلاقی مختص به زنان در ارتباط با همسران

زنان نیز مانند مردان باید آداب اخلاقی ویژه ای را در بهبود روابط رعایت نمایند.

۱- عفت و نجابت

زندگی زناشویی بر پایه انحصار و اعتماد برپا می شود. زن و شوهر قصد دارند تمام وجود یکدیگر را تصاحب نمایند و دیگری در این کانون انحصاری راه نداشته باشد.

مرد از همسرش انتظار دارد که چشم طمع از مردان بیگانه قطع کند و تمام وجودش را در انحصار او قرار دهد. به مردان بیگانه نگاه نکند، محبت دیگری در دلش نباشد، زیباییهایش را در معرض دید دیگران قرار ندهد، با آنها گرم نگیرد و شوخی و مزاح نکند و عقیف و پاکدامن باشد. (امینی، ۱۳۸۴، ص ۱۱۳).

۲- زینت و آرایش برای همسر

شوهر در زندگی نیازمند به معشوق و دلبری است که او را بسوی خود جلب کند. بدین سان زن باید در آرایش و خضاب خود، در زینت کردن خویش، زیبا و طناز نگاهداشتن خویش بکوشد (قائمی، ۱۳۶۸، ص ۱۶۶). در این زمینه پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله و سلم می فرمایند: زن باید خودش را برای شوهر به خوشبوترین عطرها معطر کند، و زیباترین لباسهایش را بپوشد، و به نیکوترین آرایش، برای شوهرش آرایش نماید (حرعاملی، ۱۹۹۱، ج ۱۴، ص ۲۱۲).

۳- تمکین و اطاعت از شوهر

اطاعت از شوهر در امور زناشویی، یکی از وظایف زن در قرآن مطرح گردیده است و در صورت سرپیچی و نشوز زن، به مرد اختیار داده شده تا او را موعظه و در صورت بی تاثیر بودن آن، همخوابگی را ترک و در نهایت اگر زن حاضر به تمکین نشد او را تنبیه نماید (نساء، آیه ۳۴) امام باقر علیه السلام فرمود: زنی نزد پیامبر صلی الله علیه و آله و سلم آمد و پرسید: ای رسول خدا صلی الله علیه و آله و سلم حق شوهر بر زن چیست؟ فرمود: این است که او را فرمان برد و نافرمانی اش نکند و از اموال شوهرش جز با اجازه او بخشش ننماید و جز با هماهنگی با او روزه مستحبی نگیرد و خود را از او منع نکند (کلینی، ۱۳۷۵، ج ۵، ص ۵۰۸).

۴- حفظ امانت

یکی دیگر از حقوق شوهر بر زن، حفظ امانت ها و اسرار شوهر در غیاب اوست. خداوند جهنم را کیفر همسران نوح و لوط (علیهم السلام)، به سبب

خیانت آنان به شوهرانشان قرار داده است (تحریم، آیه ۱۰) زن مسلمان و شایسته، اهل امانتداری است، این نکته را درک می کند که مرد برای بدست آوردن هزینه زندگی، متحمل رنج ها و دشواری هایی شده و تا چه حد خود را به آب و آتش زده است تا بتواند سرمایه ای بدست آورد و آبروی اهل خانه را حفظ و نفقه آنها را تامین کند، در میزان هزینه ای که زن در خانه صرف می کند، مراقب است که خود را در نقش امانت داری برای شوهر به حساب آورد و با حسن نیت در هزینه ها وارد می شود. امانت داری زن سبب می شود که شوهر در زندگی، اعتماد داشته باشد و این اعتماد سبب می شود که کار مرد در محل کارش با اطمینان و حسن نیت باشد. (قائمی، ۱۳۷۹، ص ۱۹۰ و ۱۹۲)

۵- شکایت نکردن از شوهر

فاطمه زهرا سلام الله علیها خطاب به حضرت علی علیه السلام می فرمود: ای ابوالحسن، بی گمان من از خدایم خجالت می کشم، که تو به چیزی وادار شوی (و من خواسته ای از تو داشته باشم) که قادر به انجام دادن آن نباشی. (مجلسی، ۱۹۸۳، ج ۴۲، ص ۱۷۴) و رسول اکرم صلی الله علیه و آله و سلم به حواء فرمود: ای حواء، جایز نیست که زن به شوهرش، بیش از تواس تکلیف کند و جایز نیست از او نزد کسی - چه دور و چه نزدیک - گلایه نماید (طبرسی، ۱۴۰۸، ج ۱۴، ص ۲۴۲).

۶- خروج از منزل

یکی از مهمترین حقوق شوهر بر زن و سودمندترین وظیفه و مهمترین صفت زن این است که بدون اذن و رضای همسر از خانه خارج نشود. خداوند در قرآن می فرماید: «و قرن فی بیوتکن و لاتبرجن تبرج الجاهلیه الاولی» در خانه های خود قرار گیرید و همانند زنان دوره جاهلیت نخستین به خودآرایی نپردازید. (احزاب، آیه ۳۳) و امام صادق علیه السلام فرمود: «زنی از رسول خدا صلی الله علیه و آله و سلم در مورد حق شوهر بر زن سوال کرد، حضرت

پاسخ دادند؛ بدون اذن شوهر، روزه مستحبی نگیرد، بدون اجازه شوهر از منزل بیرون نرود...» (حرعاملی، ۱۹۹۱، ج ۱۴، ص ۱۱۴)

۷- پرهیز از اذیت و آزار شوهر

پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله و سلم فرمود: «هرکسی که زنش او را اذیت و آزار کند، خداوند نماز و کارهای نیک او را قبول نمی کند تا این که شوهر را راضی کند، گرچه تمام عمرش روزه بگیرد و نماز بخواند و بنده آزاد کند و در راه خدا انفاق نماید. چنین زنی (آزار رساننده به شوهر) اولین فردی است که وارد آتش جهنم می شود. بعد حضرت فرمود: هر مردی هم، زنش را آزار و اذیت کند، اینگونه دارای عذاب است...» (همان، ج ۱۱۴، ص ۱۱۶).

آداب اخلاقی طلاق

طلاق در طول تاریخ به عنوان راه حلی برای مشکلات زناشویی مطرح بوده و هست. اما شیوه برخورد با آن و قوانین طلاق در هر جامعه ای تفاوت است. در جامعه عرب پیش از اسلام جدایی بین همسران مطرح بوده و شریعت اسلام آن را تأسیس نکرده بلکه کوشید اشتباهات آن سنت دیرینه را بکاهد و آنرا اصلاح کند، از دید اسلام اختلافات خانوادگی باید با صبر و متانت برطرف شود و طلاق آخرین راه حل است.

اسلام طلاق را نمی پسندد و آن را مکروه می داند. اگر قانونگذار حکیم اسلام، طلاق را بطور کلی منع می کرد. مشکل عظیمی برای پیرامون خود به وجود می آورد و حتماً قانون شکنی ها نیز رواج پیدا می کرد.

«هیچ چیز در پیشگاه خدا محبوب تر از خانه ای که به ازدواج، آباد شده باشد نیست و هیچ چیز، در پیشگاه خدا منفورتر از خانه ای که به جدایی (طلاق) ویران شود، نیست» (همان، ج ۱۶، ص ۲۶۶).

توصیه های اخلاقی قرآن پیرامون طلاق

در قرآن سفارش هایی به طرفین طلاق می نماید تا حقوق هیچ کدام ضایع نگردد در صورت آنکه موارد زیر مورد توجه قرار گیرد.

۱- طلاق آخرین راه حل

امام صادق علیه السلام فرمودند: خداوند خانه ایرا که در آن مراسم عروسی باشد، دوست می دارد و خانه ای را که در آن طلاق باشد، دشمن می دارد و هیچ چیز در پیشگاه خداوند، منفورتر از طلاق نیست (حرعاملی، ۱۹۹۱، ج ۱۶، ص ۲۶۷)

۲- صلح و گذشت

قرآن سفارش می کند هنگام بروز اختلاف همسران در مرحله نخست باید بکوشد خودشان اختلاف را برطرف کنند و با گذشت آن را حل نمایند، آیه فوق اشاره به این راه حل دارد. «و ان امراه خافت من بعلها نشوزا او اعراضاً فلا جناح علیهما ان یصلحا بینهما صلحا و الصلح خیر و أحضرت الانفس الشحّ و ان تحسنوا و تتقوا فان الله کان بما تعملون خبیرا» و اگر زنی از شوهر خویش بیم ناسازگاری داشته باشد. برآن دو گناهی نیست که از راه صلح با یکدیگر آشتی نمایند، که سازش بهتر است (ولی) بخل در نفوس، حضور (و غلبه) دارد؛ و اگر نیکی کنید و پرهیزگاری پیشه نماید، قطعاً خدا به آنچه انجام می دهید آگاه است (نساء، آیه ۱۲۸).

۳- مشاوره

اگر گذشت و سازش از توان آنها خارج بود و نتوانستند بدون مداخله دیگران به سیر زندگی طبیعی ادامه دهند باید از مشاور کمک بگیرند. در قرآن و سخنان معصومین به نقش مشاور تاکید شده است. براساس تعالیم اسلامی مشورت به عنوان یک ضرورت حیاتی اجتماعی و نیاز فطری انسانی، در نظام الهی، مورد توجه و تاکید است. علاوه بر دستورات قرآنی و دستورات سنت نبوی، راهنمایان مذهبی ما نیز در باب اهمیت و ضرورت مشورت و ویژگیهای فرد مورد مشورت دستورات جامع و کافی ارائه می فرمایند. مشورت با افراد اهل و ذیصلاح همانند تفکر در خلقت زمین و آسمانهاست.

براین اساس مسأله مشاوره بویژه با خانواده ها و هدایت و ارشاد آنها در جهت خیر و صلاح از اهم مسائل در جامعه اسلامی ماست. (نوایی نژاد، ۱۳۸۳، ص ۱۲۵).

قرآن کریم توصیه می کند امور خانواده از جمله مسائل فرزندان با مشاوره و همفکری اداره شود (طلاق، آیه ۶).

۴- مراجعه به حاکم

قرآن در (نساء، آیه ۳۵) می فرماید: «و إن خفتم شقاق بینهما فابعثوا حکما من اهله و حکما من اهلها إن یُریدا اصلاحاً یوفق الله بینهما ان الله کان علیما خبیرا» و اگر از جدایی میان آن دو بیم دارید پس داوری از خانواده آن (شوهر) و داوری از خانواده زن تعیین کنید. اگر سرسازگاری دارند خدا میان آن دو سازگاری خواهد داد. آری خدا دانای آگاه است.»

جلسه ای باید تشکیل شود و در آن حکمین از طرف زن و شوهر با اختیاراتی که از موکل خود می گیرند به بحث و تبادل نظر بپردازند و راههایی را برای امکان ادامه همسری پیدا کنند.

اساس فکر باید ایجاد پیوند در بین آنها باشد (قائمی، ۱۳۷۹، ص ۲۷۵). و البته محکمه خانوادگی دارای امتیازاتی است از جمله اینکه در محاکم عادی قضائی، طرفین دعوا مجبورند برای دفاع از خود هرگونه اسرای که دارند فاش سازند. مسلماً اگر زن و مرد در برابر افراد بیگانه و اجنبی اسرار زناشوئی خود را فاش سازند، احساسات یکدیگر را آن چنان جریحه دار می کنند که اگر به اجبار دادگاه به منزل برگردند، دیگر از آن صمیمیت سابق خبری نخواهد بود و همانند دو فرد بیگانه می شوند که به اجبار، باید وظایفی را انجام دهند. ولی در محکمه صلح فامیلی، یا اینگونه مطالب به خاطر شرم حضور مطرح نمی شود و یا اگر بشود چون در برابر آشنایان و محرمان است آن اثر سوء را نخواهد داشت. (مکارم، ۱۳۶۸، ج ۵، ص ۸۴)

۵- طلاق

آخرین شیوه برخورد با مشکلات خانوادگی، جدایی رسمی زن و شوهر یا شلاق است. گاه ادامه زندگی نه تنها موجب نشاط و آرامش و کارایی بیشتر اعضا نمی شود، بلکه به آسیب روانی و بروز رفتار نابهنجار می انجامد. در شرایطی که همه راه های اصلاح و حفظ بنیاد خانواده به بن بست می رسد، جدایی رسمی زن و شوهر، راه حلی برای خاتمه مشکلات و تنیدگی های اعضای خانواده است. از نظر اسلام، جدایی زن و شوهر امری ناخوشایند است و گفته شده منفورترین امور نزد خداوند خانه ای است که بواسطه طلاق و جدایی ویران شود (سالاری فر، ۱۳۹۳، ص ۱۶۲) اما در شرایطی که ادامه زندگی به صورت متعادل با آرامش روانی، ممکن نباشد، ترک طلاق نامناسب (حرعاملی، ۱۹۹۱، ج ۱۵، ص ۲۶۷) و حتی ادامه زندگی مشترک موجب ضرر است (بقره، آیه ۲۹۹) گرچه طلاق، به هر دلیلی آثار روانی مخربی بر اعضای خانواده دارد، اضطراب، احساس گناه و پریشانی افراد، از عوارض روانی طلاق در زن و مرد است (فرجاد، ۱۳۷۲، ص ۱۶۴).

۶- نیکوکاری در طلاق

در پدیده طلاق یکی از عوامل موثر در نحوه کنار آمدن با موضوع شیوه جدایی زن و مرد است. آموزه های اسلام به دو اصل مهم در هنگام جدایی توصیه می کند. جدایی به شیوه مناسب و پسندیده در هر جامعه (بقره، آیه ۲۳۱) و جدایی با نیکی و احسان مادی و روانی نسبت به زن. معمولاً غالب جدایی ها به شیوه نامناسب همراه با تندی و خشونت نسبت به یکدیگر است. بعلاوه در غالب موارد مرد حاضر نیست، حقوق لازم زن از جمله مهریه را به او بپردازد. به این ترتیب عمل به این دو اصل، غالباً دشوار است. به هر صورت آموزه های اسلام تاکید دارد که شیوه احسان و نیکی بین زن و مرد مطلقه تحت تاثیر حالات عاطفی طلاق به فراموشی سپرده نشود (بقره، آیه ۲۳۷) این دو اصل علاوه بر حمایت های عاطفی و مادی لازم مرد، نسبت به زن مطلقه است. تامین مخارج زن از جمله محل سکونت و خوراک و پوشاک تا

مدتی معین (ایام عده که حدود سه ماه می شود) برعهده مرد است (طلاق، آیه ۶-۷) عمل به این توصیه ها زمینه ای مناسب برای کنار آمدن عاطفی و شناختی برای زن فراهم می کند. بدیهی است پذیرش عاطفی موضوع و تنظیم عواطف به کمک امور گفته شده تا به وسیله برون ریزی عاطفی یا گریستن یا شیوه های معنوی مانند دعا و زیارت مشاهد مشرفه و نیز بازسازی شناختی موقعیت در تحقق سایر وظایف زوجین مطلقه نیز موثر است (سالاری، ۱۳۸۹، ص ۳۴۰) و اگر طلاق با احسان و نیکی به زن و پرداخت همه حقوق او بر مبنای صحیح و مقبول همراه باشد زمینه ازدواج مجدد و شروع زندگی متعادل تری برای هریک از زن و مرد فراهم شود (سالاری فر، ۱۳۹۳، ص ۱۶۴).

۷- پرهیز از ظلم و تعدی

از نظر قرآن زن و مرد در نظام خلقت جزء یک پیکرند بنابراین پامال کردن حقوق زن، تعدی و ظلم به خود خواهد بود. کسی که به دیگری ستم می کند در واقع به استقبال کیفر الهی می رود و در حقیقت به خویشتن ظلم کرده است. (مکارم، ۱۳۶۸، ج ۲، ص ۱۲۶).

نتیجه

با توجه به مطالبی که بیان گردید به دست می آید که:

۱- خانواده یکی از نظامهای اولیه جوامع است که با ازدواج حاصل می گردد.

۲- ازدواج در سایه مقررات و به صورت مشروع صورت می گیرد و آثار و فوایدی را برای زن و مرد برقرار می

سازد که حاصل آن ارضای گرایش های غریزی، آرامش روح و روان، زمینه سازی برای تربیت فرزندان صالح، رشد و تکامل بشری، و در نهایت عامل تکمیل کننده دین است.

۳- در کانون خانواده در جهت استحکام و پایداری آن لازم است زن و مرد دارای خصوصیات مشترکی باشند تا خانواده بسوی سعادت گام بردارد،

خصوصیات اخلاقی همچون، صداقت، صبر، عشق و محبت، دینداری، عفو و گذشت و احترام متقابل و ... را نسبت به یکدیگر مبذول دارند.

۴- مردان با صلابت و اخلاق مند نقش خاص خود را در خانواده ایفا می کنند و رعایت شأن خانواده و همسر خویش را با دارا بودن این ویژگیها دارند. مانند سخاوت، رعایت حقوق زن، خوش رفتاری و ...

۵- زنان مدبر نیز برای صیانت از کانون گرم خانواده آراسته به خصوصیاتی هستند که خانه را گلستانی برای همسر و فرزندان خود می نمایند، ویژگیهایی همچون، عفت و پاکدامنی، زینت خویشان برای همسر، تمکین و اطاعت از شوهر، حفظ امانت ...

۶- طلاق آخرین راه حل برای اختلاف بین زوجین است ولیکن در آن مرحله از زندگی نیز باید مسائل اخلاقی رعایت گردد تا موجب آزار و اذیت خود و فرزندان نشوند بلکه با روش صحیح جداسدن، راه ازدواج دیگری را برای یکدیگر هموار سازند تا اینکه فشار روانی ناشی از طلاق را به حداقل برسانند.

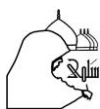
منابع

- قرآن کریم

- نهج البلاغه، دشتی

- ۱- آمدی، عبدالواحد، غررالحکم و درر الکلم، ترجمه: محمدعلی انصاری، تهران: دانشگاه تهران، ۱۳۷۳
- ۲- آرگیل، مایکل، روان شناسی شادی، ترجمه مسعود گوهری و ... ، مرداد کلانتری، اصفهان: جهاد دانشگاهی، ۱۳۸۲
- ۳- استادان طرح جامع آموزش خانواده، جوان و تشکیل خانواده، تهران: چاپ دهم، انجمن اولیاء و مربیان، ۱۳۸۰
- ۴- امینی، ابراهیم، انتخاب همسر، تهران: چاپ آراین، چاپ پنجم، ۱۳۸۴
- ۵- بهشتی، احمد، خانواده در قرآن، قم: بوستان کتاب، چاپ اول، ۱۳۷۷
- ۶- پایدار، ابوالقاسم، نهج الفصاحه، تهران: چاپ دوم، جاویدان، ۱۳۷۶

- ۷- حرانی، حسن بن علی بن حسین بن شعبه، تحف العقول، قم: جامعه مدرسین، ۱۴۰۴ ق
- ۸- حرعاملی، محمدبن حسن، وسایل الشیعه، تحقیق: عبدالرحیم ربانی شیرازی، بیروت: داراحیاء التراث العربی، ۱۹۹۱ م
- ۹- دیماتئو، رابین، روان شناسی سلامت، ترجمه: بهمه نجاریان، تهران: رشد، ۱۳۷۹
- ۱۰- سالاری، محمدرضا، بهداشت روانی، قم: پژوهشگاه حوزه و دانشگاه، ۱۳۸۹
- ۱۱- سالاری فر، محمدرضا، خانواده، قم: پژوهشگاه حوزه و دانشگاه، چاپ دهم، ۱۳۹۳
- ۱۲- ستیر، ویرجینا، آدم سازی در روان شناسی خانواده، ترجمه: بهروز بیرشک، تهران: رشد، ۱۳۷۰
- ۱۳- صدوق، محمدبن علی بن ابن بابویه، الخصال، قم: نسیم کوثر، ۱۳۸۳
- ۱۴- _____، من لایحضره الفقیه، قم: جامعه مدرسین، ۱۴۰۴ ق
- ۱۵- طوسی، محمدبن حسن، التهذیب، تهران: دارالکتب الاسلامیه، ۱۳۶۵
- ۱۶- طبرسی، فضل بن حسن، مکارم الاخلاق، قم: منشورات الرضی، ۱۹۷۲ م
- ۱۷- _____، مجمع البیان فی تفسیرالقرآن، بیروت، دارالمعرفه، ۱۹۸۸ م
- ۱۸- طباطبایی، سیدمحمدحسین، تفسیرالمیزان، ترجمه: سیدمحمدباقر موسوی همدانی، قم: جامعه مدرسین، ۱۳۷۴
- ۱۹- _____، زن در قرآن، قم: چاپ هاجر، ۱۳۹۵
- ۲۰- عیسی زاده، عیسی، خانواده قرآنی، قم: بوستان کتاب، چاپ سوم، ۱۳۹۱ ش
- ۲۱- فیض کاشانی، محسن، محجه البیضاء، بیروت: اعلمی، (بی تا)

- ۲۲- فرجاد، محمد حسین، آسیب شناسی اجتماعی ستیزه های خانواده و طلاق، تهران: منصوری، ۱۳۷۲ ش
- ۲۳- قائمی، علی، نظام حیات خانواده در اسلام، تهران: انتشارات امیری، ۱۳۷۹
- ۲۴- _____، تشکیل خانواده در اسلام، تهران: انتشارات امیری، چاپ دهم، ۱۳۶۸
- ۲۵- کمالی، علی، قرآن و مقام زن، قم: نشر اسوه، چاپ هفتم، ۱۳۸۸
- ۲۶- کلینی، محمدبن یعقوب، اصول کافی، دارالکتب الاسلامیه، تهران، ۱۳۷۵
- ۲۷- مجلسی، محمدباقر، بحارالانوار، بیروت: موسسه الوفاء، ۱۹۸۳ م
- ۲۸- مکارم شیرازی، ناصر، تفسیر نمونه، تهران: نشر دارالکتب الاسلامیه، ۱۳۶۸
- ۲۹- نوایی نژاد، شکوه، مشاوره ازدواج و خانواده درمانی، تهران: انجمن اولیاء و مربیان، چاپ چهارم، ۱۳۸۳
- ۳۰- نوری طبرسی، میرزا حسین، مستدرک الوسائل، مؤسسه آل البیت، ۱۴۰۸ ق

